

ƏDƏBİ TƏHLİL. MƏTN POETİKASI

Mir Cəlalin elmi-nəzəri və ədəbi-tənqidi görüşlərinin mətn estetikasına dair

Əlizadə Əsgərli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

Annotasiya. Mir Cəlal Paşayev XX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, müəllim, yazıçı, ədəbiyyatşünas-alim, pedaqoq və ictimai xadimdir.

Mir Cəlal müəllim Bakı Dövlət Universitetində dərslər demiş, ədəbi-nəzəri məqalələr, monoqrafiya, dərslər və dərslər vəsaitləri yazmış, tədris proqramları tərtib etmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Füzuli irsini müasir elmi-metodologiya ilə öyrənənlərdən birincisidir. O, “Füzuli sənətkarlığı” adlı əsərlə Azərbaycan füzulişünaslığında poetika məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Mir Cəlal “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)” adlı doktorluq dissertasiyası əsasında monoqrafiya çap etdirmişdir. Tədqiqatda tənqidi realizm və romantizmin görkəmli nümayəndələri və əsərləri öyrənilmişdir.

Alimin “Cəlil Məmmədquluzadə realizmi haqqında” adlı dərslər vəsaiti Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin yaranması və inkişafı haqqındadır. Kitabda Azərbaycan realizmi metod, yaradıcılıq üslubu və ədəbi cərəyan kimi izlənilmişdir.

Müəllif “Ədəbiyyatda romantizm (ədəbi-tənqidi qeydlər)” kitabında romantizm ədəbi cərəyanının yaranma səbəbləri, onun sentimentalizm cərəyanından fərqləri və səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Müəllif ilk dəfə klassisizm, romantizm və realizm haqqında məlumat vermişdir.

Mir Cəlal və Firidun Hüseynovun “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı dərslərində dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti və ədəbi hərəkatı xülasə olunmuş, fəsillər üzrə portret-oçerklər verilmişdir.

Mir Cəlal və Pənah Xəlilovun “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”(1988) kitabı ali məktəblər üçün dərsləkdir. Müəlliflər kitabda ədəbiyyat, ədəbi əsərlər, ədəbi növlər və janrlar, bədii üslub, ədəbi metod və cərəyanlar haqqında elmi-nəzəri məlumat vermişlər.

Mir Cəlalin ədəbi tənqidimizə dair məqalələri, nəzəri fikir və mülahizələri də aktualdır.

Məqalədə bu baxımdan ədəbiyyatşünas-alimin elmi-nəzəri və ədəbi-tənqidi görüşlərinin mətn estetikasına diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: yazıçı, ədəbiyyatşünas-alim, pedaqoq, ictimai xadim, Mir Cəlal

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 02.10.2023; qəbul edilib – 19.10.2023

On the textual aesthetics of Mir Jalal's scientific-theoretical and literary-critical views

Alizade Asgerli

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

Abstract. Mir Jalal Pashayev is one of the prominent representatives of the Azerbaijani literary-social thought of the XX century. He is a teacher, writer, literary critic-scientist, pedagogue and public figure.

Mir Jalal taught at Baku State University, wrote literary-theoretical articles, monographs, textbooks and teaching aids, compiled teaching programs.

The prominent literary critic is the first to study Fuzuli's heritage with modern scientific methodology. He founded the school of poetics in Azerbaijani Fuzuli studies with his work "Fuzuli art".

Mir Jalal published a monograph on the basis of his doctoral thesis entitled "Literary trends in Azerbaijan" (1905-1917). In the study, prominent representatives and works of critical realism and romanticism were researched.

The scientist's book "About the realism of Jalil Mammadguluzade" is about the definition and development of realism in Azerbaijani literature. In the book, Azerbaijani realism is followed as a method, creative style and literary trend.

In the book "Romanticism in Literature (Literary-Critical Notes)", the author talked about the reasons for the emergence of the literary movement of romanticism, its differences from the movement of sentimentalism, and its characteristic features. For the first time, the author gave information about classicism, romanticism and realism.

Mir Jalal and Firidun Huseynov's textbook "XX century Azerbaijani Literature" summarizes the socio-political situation and literary movement of the period, and provides portrait-essays by chapters.

Mir Jalal and Panah Khalilov's book "Fundamentals of Literary Studies" (1988) is a textbook for higher schools. In the book, the authors provided scientific-theoretical information about literature, literary works, literary types and genres, artistic style, literary methods and trends.

Mir Jalal's articles on our literary criticism, theoretical ideas and considerations are also actual.

In this regard, the article focuses on the textual aesthetics of the scientific-theoretical and literary-critical views of the literary critic-scientist.

Keywords: writer, literary critic-scientist, educator, public figure, Mir Jalal

Article history: received – 02.10.2023; accepted – 19.10.2023

Giriş / Introduction

XX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri, müəllim, yazıçı, ədəbiyyatşünas-alim, pedaqoq və ictimai xadim Mir Cəlal Paşayevdir.

Mir Cəlal Bakı Dövlət Universitetində dərs demiş, ədəbiyyatşünaslıq elminin sahələri üzrə ədəbi-nəzəri məqalə, monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitləri yazmış, tədris proqramları tərtib etmişdir...

Əsas hissə / Main part

Akademik Vasim Məmmədəliyev yazmışdır ki, Mir Cəlal Füzuli irsini müasir elmi-metodologiya ilə öyrənənlərdən birincisidir... Alimə görə, o, “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” [9], sonralar “Füzuli sənətkarlığı” [8] adlı əsərilə Azərbaycan füzulişünaslığında *poetika məktəbinin* əsasını qoymuşdur [8, s.5].

Kitabın “*Başlangıç*”ında Mir Cəlal bildirmişdir ki, Füzuli tarixən işlənmiş söz və ifadələrə tamamilə yeni, orijinal şəkil, yeni mənə, yeni məzmun və xarakter vermişdir [8, s.21]. O, monoqrafiyanın “*Qəzəllər haqqında*” bölməsində yazmışdır ki, Füzuli öz qəzəllərində keçmiş ədəbi irsin nailiyyətlərini, zənginliklərini inkişaf etdirmişdir [8, s.45].

“*Bədii dil xüsusiyyətləri*” bölməsində isə Mir Cəlalə görə, Füzuli şeirində dilin xalq ruhu, xalq ifadə formaları əsas alınmışdır. Hətta çox yerdə canlı danışmaq dilinin xüsusiyyətləri saxlanılmışdır” [8, s.63].

Mir Cəlal göstərmişdir ki, böyük şair dövrünün ədəbi dili, yazı dilinin bütün zənginliklərini mənimsəyib şeirində tətbiq etmişdir. Ədəbiyyatımızda Füzuli qədər zəngin söz ehtiyatına malik ikinci bir şairin adını şəkmək çətinidir [8, s.71].

Mir Cəlal monoqrafiyanın “*Mənzərələr*” bölməsində yazmışdır: “Füzuli lirikdir, özü də çox böyük lirikdir. Lakin Füzulinin lirikasının ən zəngin qida mənbəyi insan və onu əhatə edən mühit, əlvan, mürəkkəb həyat və zəngin təbiətdir” [8, s.112]. Füzuli şeirində gözəl təbiət səhnələri, peyzajlar vardır. Füzuli insan, bəşər gözəlliyi, kamilliyinin məftunu olduğu kimi, zəngin təbiətin, təbiət gözəlliklərinin də məftunu olmuşdur...

“*Şeir mədəniyyəti – texnika*” bölməsində alim yazırdı ki, Füzuli Şərq klassisizminin ədəbi ənənə və məktəbinin bütün qayda və qanunlarına riayət etmişdir. “O, şeirdə məzmunə, mənəyə üstünlük verməklə formanın, bədii dil, üslub kamilliyinin birinci zəruri şərti olduğunu təkidlə qeyd etmişdir. Füzuli heç bir yerdə, heç bir şeirdə mənə ilə şəkil vəhdətini pozmamış, bu vəhdəti bədiiliyin əsas şərti saymışdır”... [8, s.120].

Füzulinin mənzum əsərləri əruz vəznindədir. O, müasir ərüzün məşhur bəhrlərinin hamısını sınıamış, lakin həzəc və rəməl bəhrlərini çox işlətməmişdir.

Füzuli forma yeknəsəkliyindən həmişə qaçmış, qafiyələrdən sonra rədiflərdən çox istifadə etmişdir (xıtab, sual, hökm şəkilli isim və feil rədifləri, sifət, əvəzlik, zərf, şəkilçilər, bağlayıcılar və müxtəlif qrammatik təfsirlər)...

“Füzulinin qafiyələri çox zəngin, müxtəlif və əlvandır. Şairin Şərq dillərini mükəmməl bilməsi, ümumiyyətlə, şeir texnikasında olduğu kimi, qafiyə yaratmaqda da ona çox kömək etmişdir... Qafiyələrinin məzmunə uyğunluğu, təbiliyi, sadə və səlisliyindən aydın görünür ki, “Füzuli şeir texnikasına, poetik ünsürlərə həddindən artıq tələbkər olmuş, bunları diqqətlə, dərinləndirən işləməklə bərabər, şeirin ideya-məzmununa, mənə bitkinliyinə tabe tutmuşdur” [8, s.133].

Füzuli cinaslardan da istifadə etmişdir. Füzuli bədiyyat məntiqinin bütün tələblərinə daha çox riayət etmişdir. Şairin mükəmməl, dolğun mənəli, zərif sətirləri onun güclü poetik xüsusiyyətlərindəndir...

“*Lirika*” bölməsində Mir Cəlal Füzuli qəzəllərini mövzu və məzmunə görə 4 yerə bölmüşdür: aşiqanə qəzəllər, ictimai-fəlsəfi qəzəllər, təsviri qəzəllər, rəsmi (minacat, nət ruhlu) qəzəllər...

Alim yazmışdır ki, Füzuli lirikasının sənətkarlıq, texnika və bədii xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və izahı, demək olar ki, bütün klassik şeirimizin təyinat məsələsidir. Çünki Şərq poetikasında elə forma, üsul, janr, qayda yoxdur ki, Füzuli ona toxunmasın, onun parlaq nümunəsini yaratmasın, öz münasibətini bildirməsin.

Mir Cəlal monoqrafiyanın “*Bədii nəsr*” bölməsində “Hədiqətüs-süəda”ni nəsrimizdə ilk böyük povest hesab etmiş, lirik, romantik nəsr nümunəsi adlandırmış, “Şikayətnamə”ni ilk bədii satirik əsər kimi dəyərləndirmişdir. Mir Cəlal “Dər tərifi Qazi-Əlaəddin...” adlı üçüncü nəsr əsərində

kainatdan, həyat hadisələrindən, təbiətdən danışmışdır. Müəllifə görə, əsərin bədii dili bəzəkli, metaforik, çox yerdə qafiyəlidir...

“Rind və Zahid” – mükəmməl, fəlsəfi süjetli əsərdir. Şair onu qoca çağında, fars dilində, nəzm və nəsrə, dialoq formasında yazmışdır...

Füzuli dövründə mühakimə üsulu ilə yazılan, ictimai-fəlsəfi problemlər üzərində münaqişə ifadə edən əsərlər az olmuşdur. Sonra Şərqdə və Avropada buna meyil artmışdır. M.F.Axundzadənin də fəlsəfi məktubları belə yaranmışdır.

“Nizami və Füzuli” bölməsində görürük ki, Füzuli sələflərinə hörmət olaraq Azərbaycan şairi Nizamini, ərəb şairi Əbu Nəvas, özbək şairi Əlişir Nəvaini xatırlamışdır. Onlara “müəzzəm” şairlər demişdir...

“Ölməz məhəbbət dastanı” hissəsində Mir Cəlal Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində məhəbbət hissəsinin ülvyyə və qüdsiyyətini iki gəncin təmsalında təfsir etmişdir. Məcnun və Leyli eyni səviyyədə, eyni dərəcədə münasib və parlaq məcaz və epitetlərlə, bir-birinin nəzərincə təsvir olunmuş, aşiq və məşuqun məhz mənəvi, xilqətən birliyi nəzərdə tutulmuş, yüksək məcazla təsvir əsər üçün səciyyəvi olmuşdur. Mir Cəlala görə, Məcnun zamanın, Leyli sevgi kəməndəki kamilliyin fəvqində dayanmışdır.

“Füzulidə alleqoriya” bölməsində Mir Cəlal yazmışdır ki, Füzuli böyük ədəbi formalara daha çox müraciət etmişdir. “Onun bütün alleqorik əsərləri: “Səhhət və Mərz” (“Ruhnamə”), “Bəng və Badə”, “Həft cam” (“Səqinamə”) böyük həcmli və geniş miqyaslı əsərlərdir. Bu əsərlərdə heyvanat, nəbatat aləminə, mücərrəd varlıqlara yox, şəhər həyatından alınma, xüsusən müasir mədəniyyət aləmi ilə, məclis, işrət, musiqi, müalicə məsələləri ilə bağlı səhnələrə daha çox yer verilmişdir [8, s.305].

“Böyük mənəvi müasirimiz” hissəsində Mir Cəlal Füzulimizin mənəvi müasirliyini ümumiləşdirmişdir...

Mir Cəlalin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)” əsəri [6] doktorluq dissertasiyası əsasında (15.XII.1946) nəşr edilmiş monoqrafiyadır (2004). Əsərin “Müqəddimə”sində əsrin əvvəlləri “Molla Nəsrəddin dövrü” kimi xarakterizə olunmuşdur. XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində yazan bir çox sənətkarların əsərləri köhnə forma və məzmunu, Azərbaycanda klassik Şərq şeiri üslubuna əsaslanmışdır (S.Ə.Şirvani, Ə.Nəbati, Natəvan, Azər, Müniri, Mirzə Həsib Qüdsi, Ləli, Qumru, Raci, Sərraf və s.). Bu şairlər arasında mərsiyə, növhə, sinəzən və s. müsibət mahnıları yayılmış, söz sənətinin mövcud üsul və vasitələrini əhatə etmişdi. Mərsiyə qüvvəsində, qəzəl və rübai təsiri isə zəifləməyində olmuşdur.

Mirzə Cəlil isə “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsini rədd etmiş, şeir, hekayə və romanı xalq xidmət səviyyəsinə qaldırmaq məqsədi ilə, yeni ədəbiyyatı təbliğ etmişdir. Meyar isə ədibin özü, əsərləri, “Molla Nəsrəddin” və dil məsələsi, ədəbiyyatda müasirlik qayəsi, canlı insanların təsviri, sadəlik və fəallıq, habelə ədəbiyyatda xalq məfkurəsi, əməkçi siniflərin obrazı olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə realizm məktəbi yaratmış, sənətdə həqiqətə sitayiş etmişdir. Bu həqiqət onun yaradıcılıq proqramı, azadlıq və istiqlala gedilən yol, yazıçının realizmində obyektiv təsvir üsulu, təmkinli romantika, sadəlik və yığcamlıq olmuşdur.

Mir Cəlala qədər realizm, romantizm və başqa ədəbi cərəyanlar öyrənilməmişdi. Bu kitabın əsas hissəsi isə İkinci Dünya müharibəsi illərində yazılmışdır.

Mir Cəlal “İctimai-siyasi həyat” adlı birinci bölmədə dövrün ictimai-siyasi həyatını– dövrün xarakteristikasını göstərmişdir.

Müəllif XX əsrin əvvəllərini mədəni hərəkət dövrü adlandırmışdır: mətbuat, maarif, teatr və musiqi, rəssamlıq və memarlıq, ədəbi mübarizələr, türkçülük məfkurəsi, avropaçılıq meyilləri, tərcümə işlərinin sürətli inkişaf dövrü.

Mir Cəlal ikinci bölmədə realizm ədəbi məktəbini ilk dəfə səciyyələndirmişdir. Ona bunları aid etmişdir: dövrün realizmi, mövzu və janra genişliyi. Şeirdə ictimai məzmun, forma müxtəlifliyi

yeni keyfiyyət almış, bəhri-təvillər, taziyanələr satiranın məzmununa münasib şəkillər olmuşdur. Xırda rübəbi şeirlər əvvəlki qəzəllərə bənzəməmiş, əhvalat təsvir edən kiçik süjetli şeirlər meydana çıxmışdır...

Mir Cəlal bölmənin *“Xalq yumoru və mübariz satira”* adlı hissəsində tənqidi realizm üslubunun başlıca xüsusiyyətlərini səciyyələndirmişdir: köhnə cəmiyyət, feodal-patriarxal münasibətlərin dağılması, dini, siyasi ehkamların ləğvi, padşahın tənqidi, mətbuatın cəsarəti, həqiqətin inikası, yeniliyin başa düşülməsi, “demokrat, maarifçi, realist yazıçıların əsərlərinin kütlələrin zülm və əsarətə, din və mövhumata qarşı mübarizəsində, onların oyanmasında, siyasi həyata hazırlanmasında çox mühüm iş görməsi”. “Realistlərin başladığı tənqid doğru, haqlı və mahiyyət etibarilə oyaqıcı tənqid idi” [6, s.58]...

Monoqrafiyanın ikinci bölməsində *“Cəlil Məmmədquluzadə”* irsi ədəbi məktəb kimi təqdim olunmuşdur. Mirzə Cəlilin ədəbi-ictimai fəallığı öz təsirini bütün Yaxın Şərqdə büruzə vermişdir. O, yeni ədəbiyyatın istiqamətini göstərmişdir [6, s.61]...

“Molla Nəsrəddin” isə əsrin ən nüfuzlu orqanı olmuşdur. Jurnal həm tənqid, həm də təqdir olunurdu. İstanbul, Tehran, Təbriz, Daşkənd, Qahirə mürtəceləri onu təkfir, qabaqcıl müsəlman ziyalıları isə təqdir edirdi. Jurnal bədii dil, əlifba, qadın azadlığı, məktəb, ədəbi istiqamət, sənət məsələlərində mühafizəkarlığa qalib gəldi.

Mir Cəlil Cəlil Məmmədquluzadəni dramaturq, ədib, jurnalist və ictimai xadim kimi təqdim etmişdir. Hekayə yaradıcılığını yığcam, mənalı, psixoloji məziyyətlərinə (*“Usta Zeynal”*, *“Poçt qutusu”*, *“Kişmiş oyunu”*, *“Buz”*, *“Qurbanəli bəy”*, *“Saqqallı uşaq”*, *“Zırrama”*, *“Şeir bülbülləri”*, *“Bəlkə də qaytarıldılar”* və s.), dramaturgiyasını (*“Ölülər”*, *“Danabaş kəndinin məktəbi”*, *“Anamın kitabı”*, *“Dəli yığıncağı”*) ideya, ictimai-məzmun, sənətkarlıq, yığcam mükəllimələr, təbiilik xüsusiyyətlərinə görə qiymətləndirmişdir...

“Anamın kitabı” əsərində xalqın tale məsələsi qoyulmuşdur. Ana vətənin mənəvi həyatını əsas mövzu seçən, ictimai-sinfi qüvvələrin tənəsübünü göstərən ədib bu əcnəbi təsirlərin iç üzünü məharətlə açmışdır. Mirzə Məhəmmədəli, Səməd Vahid və Rüstəm bəy bu təsirlərin timsalıdır [6, s.78]...

Mirzə Cəlilin bir “Lal” pyesi də vardır. Ədibin təsvir etdiyi şəhərdə, küçələrdə ziyalılar, çinovniklər, tacirlər, möminlər mühitində yetim uşaqların halına qalan yeganə adam laldır...

Mir Cəlil ədibin *nəsrinə* də xüsusi bölmə ayırmışdır. Hesab etmişdir ki, Mirzə Cəlil realist hekayəçiliyin binasını qoymuşdur. O, ilk dəfə “kiçik” adamları ədəbiyyatımıza gətirmişdir (*“Usta Zeynal”*, *“Poçt qutusu”*, *“Kişmiş oyunu”*, *“Buz”*, *“Qurbanəli bəy”*, *“Saqqallı uşaq”*, *“Rus qızı”*, *“İranda hüriyyət”*, *“Atlar dayandı”* və s.). “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestini isə məzəli hekayə adlandırmışdır...

Mirzə Cəlil *satirasının bir həzin lirika tərəfi* var (“İki qardaş”, “İki alma”, “Qoşa balınc”dakı lirik-psixoloji təsir). Yazıçı yumorunda fərəh hissi də duyulandır (“Quzu”, “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”). Mir Cəlil Mirzə Cəlil *nəsrini üçün bunları səciyyəvi* bilmişdir: ədib ən çox müsbət adamları, həyat, əmək adamlarını, kəndliləri, fəhlələri, sənətkarları gülüş obyektinə etmişdir. Onlar rəğbətə təqdim olunmuşdur. Onların tənqidi şən gülüşlə, zarafat yolu ilədir. Cəlil Məmmədquluzadə mənfə və müsbət surətləri obyektiv, olduğu kimi, realistcəsinə təqdim etmişdir...

Yazıcının bədii dili, üslubu doğma, koloritli, xəlqi, şirin Azərbaycan dilində, canlı danışq dilindədir. O, əkinçi, fəhlə, kəndli dilini əsas götürüb təsvir-təhkiyə yaratmışdır. Ədibin əsərlərinə xalq ruhu hakimdir. Sənətkarın realizmi zəngin ədəbi məktəbdir...

Monoqrafiyanın *“Mühərrirlik fəaliyyəti”* bölməsində Mir Cəlil bunları səciyyəvi hesab etmişdir: Cəlil Məmmədquluzadə *mühərrirlikdə* satiranı, yumoru, tənqidi gülüşü əsas vasitə seçmişdir. Məqsəd xalqı ayılmaq, ictimai intibaha xidmət olmuş, “Molla Nəsrəddin” xalq mənafeyini ifadə etmişdir. Ədib sadə və ümumi bir dillə mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələri ən avam və savad-

sız adamlara çatdırmışdır. Mirzə Cəlil dil və üslub etibarilə xalqa ən yaxın və doğma mühərrir olmuşdur. Mir Cəlil Mirzə Cəlil satirasının təsirli gülüş üsullarını göstərmişdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev tənqidi realizm məktəbinə məxsusdur. O, bəy nəslinə mənsub olsa da, mülkədar həyatına qarşı çıxmış, ilkin ziddiyyətlərlə üz-üzə gəlmişdir. İlk dövrdəki faciələr bu ziddiyyətlərin təsvirindən ibarət olmuşdur (“Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, “Pəri cadu”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”). Haqverdiyev üslubu Şekspir üslubu ilə müqayisə edilmişdir.

“Haqverdiyevin dramlarında dəhşətli hadisələr yox, insanın hiss və həyəcanları, ruhi həyatı üstündür. Əhvalat macəralar, intizarlar, gözlənilməz hallarla yox, qanuni, məntiqi, həyatı dəlil və ziddiyyətlər yolu ilə, bəzən də uzun didaktik söhbətlər, nəsihətlər yolu ilə inkişaf etdirilir [6, s.129]...

Ədib əsərlərində məktəb, maarif, elm, mədəniyyət məsələlərinə əsas yer vermişdir. Ə.Haqverdiyev tənqidi çox güclü olmuşdur. Realist qələmi köhnə dünyaya, köhnə məişətə qarşı çevrilmişdir. Məişətdən siyasətə, adi məsələlərdən böyük tarixi hadisələrə qədər hər yerdə zülm və mövhumat dünyasının qara kabusunu görmüşdür. Bu yolda tənqidi gülüş, istehza, acı qəhqəhələr kəsərli silahı olmuşdur [6, s.130]...

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin *sənətkarlığı* bitkin, mükəmməldir, obyektiv təsvir üsulundadır, fakta, hadisəyə əsaslanır. Məsələ haqqında fikir, mülahizə demədən yazmış, qəzəb və kin bəslədiyi tiplər haqqında heç bir mənfi sifət işlətməmiş, onların boşluğunu, qəddarlığını, alçaqlığını öz sözləri, hərəkətləri, mühakimələri vasitəsilə göstərmişdir. Hekayələrinin məzmunlu yumoru var, təhkiyəsində ictimai gülüş əsasdır, bununla bərabər, lirika da, ictimai, bəşəri kədər də əsərləri üçün səciyyəvidir (“Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Aydın şahidliyi”, “Ata və oğul”, “Röya” və s.). Yazımın bədii dilində sünilik, ibarəçilik, zahiri bəzək, əcnəbi təsir yoxdur. “Canlı danışq dili, onun gözəl xüsusiyyətlərini, zəngin əlvan söz ehtiyatını, xalq məsəllərini, hakimənə sözlərini bu qədər cəsarətlə yazıya, bədii ədəbiyyata gətirən iki ədibimiz varsa, biri Haqverdiyevdir” [6, s.126]...

XX əsr Azərbaycan realistləri, o cümlədən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığı realizmə, köhnə həyatın mənfiliklərinə, cəmiyyət quruluşunun nöqsanlarına, pis adamlar və onların pis xüsusiyyətlərinə tuşlanmışdır. Bununla belə, o həm də keçmişin müsbət cəhətlərini, əmək adamları və cəmiyyətin inkişaf meyillərini, gələcəyi göstərməyə də maraqlı olmuşdur (“Qoca Tarzən”).

Mir Cəlala görə, Ə.Haqverdiyevin realist sənət üslubu şirin xalq yumoruna malikdir. “Müdrük və ağıllı fikirləri zarafat, gülüş vasitəsilə maraqlı formada ifadə etmək xalq danışq dili üçün səciyyəvi cəhətdir, – deyər Mir Cəlil yazmışdır (“Bomba”). O, Mirzə Cəlildən sonra ən gözəl bədii dili Ə.Haqverdiyevə aid etmişdir (şirin, sadə, koloritli, el məsəlləri ilə birlikdə, tipin öz ifadəsi, şeirdən, misallardan istifadə və s.). Bu mənada Mir Cəlil Ə. Haqverdiyevi *yeriyən Azərbaycan* adlandırmışdır.

Alim Mirzə Ələkbər Sabiri xüsusi bölmələrdə – *Tərcümeyi-halı*; –*Yaradıcılığı*; – *M.Ə.Sabir və sənət*; – *M.Ə.Sabir və tərbiyə məsələləri*; – *M.Ə.Sabirin dili*; – *M.Ə.Sabir məktəbi*: – öyrənmişdir.

Mir Cəlil M.Ə.Sabirin ədəbi təkamül yolunu müasirlərindən fərqli izah etmişdir. Yəni o, 43-44 yaşa qədər köhnə üsulla – qəzəl, qəsidə, Şərq klassikasını təqlid yolu ilə yazmışdır. XX əsrin əvvəllərində isə ictimai-siyasi hadisələr Sabiri də ictimai həyatın fəvqünə çıxarmış, o, “fəzalarda”, “xəyalatda”, “məhəbbət aləmində dolaşan” şeiri ən adi həyat problemlərinə doğru yönləndirmişdir. “Sabir ictimai şüurun meydana atdığı, insanı düşündürən hər bir məsələni, hər bir faktik hadisəni ədəbiyyatın, bədii təfəkkürün obyektinə etmişdir” [6, s.139]...

Tədqiqatçı M.Ə.Sabir irsinə iki cəhətdən: *lirik Sabir* və *satirik Sabir* nəzərindən yanaşmışdır. *Lirik Sabirdə* keçmiş qəzəl ədəbiyyatı ənənələri görünmüşdür. “Ruhum”, “Təraneyi-şairanə”, “İstiqbal üçün”, “Cocuq”, “Analar bəzəyi”, “Tərbiyə”, “Ənin” və s. şeirləri bu formada yazılmışdır. Fəqət Sabir lirikası yalnız kədər, təəssüf, ağrı lirikası deyildir. Sabir lirikasında ictimai fəallıq,

vətəndaşlıq, qeyrəti olmuşdur. ”Səttarxana“ adlı inqilabi ruhlu qəsidəsi məşhurdur. Səttarxanın düşmənlərinə də həcvlər yazmışdır (“Mir Haşım”, “İran niyə viran oldu”, “Məhəmmədəli”, “Eynüddövlənin istefası”, “Boynu yoğun”, “Ərzi-hal” və s.). Mir Cəlal M.Ə.Sabiri bu yöndə *qüvvətli ictimai ideoloq, günün ehtiraslı mübarizi, nüfuzlu natiqi* kimi qiymətləndirmişdir.

Mir Cəlal Sabir və “Molla Nəsrəddin”, yoxsa əksinə”, – sualına aydın cavab vermişdir. “Çox zaman ədəbiyyat tarixçiləri Sabirin mətbuat meydanına çıxmasını, yeni üsulda, yeni ictimai dövrün dili ilə səsəlməsini 1905-ci ilə aid edirlər, bunu “Beynəlmiləl” şeiri, yaxud “Molla Nəsrəddin”də nəşr olunan ilk satirası ilə əlaqələndirirlər. Ancaq həqiqət belə deyildir” [6, s.143]...

Cavab: Sabir yeni ruhlu ilk şeirini “Şərqi-Rus”da (1903) dərc etdirmişdir. *Mənbə*: “Şamaxılı Əli Əzimov bəradərimizin idarəmizə göndərdiyi xeyrixahanə məktubunun ləfindəki Sabir təxəllüslü bir şairin kəlamıdır” [10]...

“Bu hadisədən sonra Sabir mətbuat ilə daha yaxın olur, müasir oxucunun zövqünə gözəlcə bələd olub qəzəl ədəbiyyatından tamamilə əl çəkir” [6, s.144]...

Təbii ki, “Molla Nəsrəddin” şairi ilhamlandırmış, yaraqdıcılığını müəyyən dərəcədə istiqamətləndirmişdir.

Satirik Sabir haqqında Mir Cəlal yazmışdır: “M.Ə.Sabir satirası siyasi quruluşdan, dövlət idarələrindən, diplomatiya aləmindən, mətbuatdan, ziyalılardan tutmuş avamlığa, nadanlığa, cəhəllətə, din və mövhumata, məişətin ən konkret və xırda məsələlərinə qədər bütün ictimai həyatı hədəf götürmüşdür. Sabir mütləqiyyəti, şahlığı bir zülm, istibdad sistemi kimi qamçılammışdır.

Sabir publisistika dili, natiq dili ilə yox, xalqın çox sevdiyi, çox inandığı bədii gülüş vasitəsilə zamanının zülm və işgəclərini döymüşdür” [6, s.145]...

Azərbaycan klassiklərinin bədii təcrübəsi zəngin, nəzəri təcrübəsi az, yəni sənət və şeir nəzəriyyəsi bəzində xüsusi əsərləri demək olar ki, olmamışdır. Keçmişdə Şərq aləmində nəzm, qafiyəli yazı əsas ifadə üsulu olmuşdur. Azərbaycan klassik şairləri sənətin təcrübəsini nəzəriyyədən ayırmamışlar. Şeir, ədəbiyyat məsələlərinə aid fikir və hökmlər əsasən bədii əsərlərdə ifadə olunmuşdur (Nizami, Füzuli...). Sabirin zəmanəsində isə *ədəbi tənqid nəzəriyyəsi* canlanmışdır (F.Köçərli, Ə.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyov, A.Səhhət, A. Tofiq). Sabir də qəzəldən əl çəkib satiraya keçmişdir (“Nə yazım”, “Şəkibai”, “Təraneyi-şairanə”, “Söz”). Şairlərimizə nəzirə” qeydi ilə verilən “Dilbər” əsərindən məlum olur ki, Sabir şeirdən realizm, günün siyasi tələblərini istəmişdir. O, şeirə “həyatın güzgüsü” kimi baxmışdır. Sabir vətəndaş şair, ictimai xadimdir. Sabirə görə, şairlik vətənpərvərlik, xalqa xidmət, həqiqət carçısı olmaqdır. Sabir sözə “Xurşidi-səməvat” demişdir. Füzuli kimi o da oğru şairlərdən şikayətlənmişdir.

Sabir *məktəbdarlığında, şeirlərində* müəllim olmuşdur. ”Onun şeirlərində məktəb, təlim-tərbiyə, uşaqların taleyi, ailədə uşaqlara olan qayğı, valideynin vəzifəsi mühüm mövzulardan olmuşdur. Sabir dönə-dönə bu mövzulara qayıtmış, onları üç üsul ilə işləmişdir: satira ilə, lirika ilə, mahnı sənəti ilə” [6, s.160]...

Sabir *bədii dilimizdə* də inqilab yaratmışdır. “O, yeni mövzuları, yeni məsələləri, həyat və məişətin indiyə qədər qələmə alınmamış lövhələrini bədii ədəbiyyata gətirdiyi kimi, yeni ifadə, ibarə, tərkib və sözləri də bədii dilə gətirmişdir” [6, s.165]...

Nizami və Füzuli kimi Sabir də *ədəbi məktəb* yaratmışdır. Bu məktəbin idealı “Hop-hopnamə”dən məlumdur. Sabirin tematikası, satira ədası, tənqid və ifşa hədəfləri bütün Yaxın Şərq üçün yeni olmuşdur.

Əli Nəzmi (“Sijimqulu”), Əliqulu Nəcəfov (“Qəmküsar”, “Cüvəllağı”), Məmməd Səid Ordubadi (“Hərdəmxəyal”), Cəfər Cabbarlı, Abdulla Şaiq, Əliğa Vahid, İbrahim Tahir, Mirzə Əli Möcüz Sabir məktəbinin davamçılarıdır. Əli Nəzmi və Mirzə Əli Möcüz Sabir satira üslubunu davam etdirmişlər...

Sabir ideya cəhətdən xalqa, azadlığa və demokratiyaya əsaslanmışdır. Sabir satirasında müəllif hədəfindən çox yüksəkdə durmuşdur. Gülən adam tənqidi gülüşündə mənən yüksəkdə

dayanmışdır. Gülüş hədəfi isə mənən alçaq adamlar olmuşdur. Sabirdəki üstünlük öz hədəfinə münasibətdə səviyyə üstünlüyü idi. Sabir gülüşü milyonların gülüşü, ictimai-siyasi həyata çağıran, xalq mübarizəsinə qoşulan, tüfeyllərə gülən gülüş olmuşdur.

Vətəndaşlıq qeyrəti, mübarizlik timsalı Sabir satirasının əsas xüsusiyyətini təmin etmişdir.

Sabir sənətkarlığında sərbəst, yeni yollarla gedən, orijinal üslublu qələm əhli olmuş, əruzla yazmışdır. Şair klassik şeirin qəlib normalarını dağıtmış, şeirə yeni, canlı danışıqdan gələn bədii təsvir-təhkiyə və ifadə vasitələri gətirmişdir. Sabirin *janrları əvvəlkilərə oxşamamış, qoşmaları, mürəbbeləri, müxəmməsləri, marşları yeni məzmunla, yeni rənglərə, çağdaş şəkillərə* malik olmuşdur. Cahil adamın özünü dindirmək üsulu (molla, bəy, qoca, şah, avam qadın və s.), tipin öz sözü ilə ifşası (“Ax, necə kef çəkməli əyyam idi”, “Pul”, “Əkinçi”, “Fəhlə”, “Satıram”, “Uşaqdır”, “Oxutmuram, əl çəkin” və s.), və s.

Sabir məcazi ifadələrlə, kinayə, istehza, mübaligə ilə obyektə ətraflı təsvir etmişdir.

Avropada epigram adlandırılan *taziyanə* poeziyamıza Sabir vasitəsilə gətirilmiş, acı gülüş, tənqidi fikir ifadə etmişdir (“Dəryada qərğ olan insanların yetimlərinə təsəlli”, “Dindirir əsr bizi...” və s.).

Balaca, canlı həyat səhnəcikləri yaratmaq Sabir ustalığı olmuşdur (“Yeni və köhnənin söhbəti”, “Əhvalpürsənlik, yaxud qonuşma” və s.).

Sabir şeirində bəzən ciddi şeirin özündə belə qüvvətli satira ünsür kimi iştirak etmişdir (“Nə yazım”, “Köhnə müsəlmanam, a şirvanlılar” və s.).

Sabir obyektinə hücum edəndə oxucu kütləsini, xalqı dalınca aparmış, ona arxalanmış, onun zəka silahı ilə silahlanmış, aydın söz, ifadə və tərkiblərlə danışıbmışdır (“Oxutmuram, əl çəkin”, “Fəhlə”). Sabirin danışıq dili şeirimiz üçün böyük kəşf olmuşdur.

M.Ə.Sabir şeirdə Azərbaycan *satira məktəbi, satira üslubunun* əsasını qoymuşdur...

Firidun bəy Köçərlinin müfəssəl tərcümeyi-halını Fərhad Ağazadə yazmışdır. O, ilk təhsilini Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbində almışdır. A.O.Çerniyayevskinin köməyi ilə Qori seminariyasında oxumuşdur. Ədəbi fəaliyyətə tərcümə ilə başlamışdır. Puşkin, Lermontov, Koltsovdan tərcümələr etmişdir. “Sokrat” adlı elmi-ədəbi, “Tarixi-müqəddəs” adlı dini-tarixi tərcümələri olmuşdur. 1903-cü ildə rusca yazdığı “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” kitabçasını çap etdirmişdir. O, arxivlərdən, muzeylərdən, köhnə kitabxanalardan, ayrı-ayrı şəxslərdən şeir, poema, tərcümeyi-hal, xatirə yazıları toplamışdır. Qafqazdakı yazıçılara, müəllimlərə, ziyalılara, mətbuat işçilərinə məktublar yazmışdır. Nəticədə qədim dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər ana dilində, fars və ərəb dillərində xeyli material toplamışdır. Sənətkarların tərcümeyi-halları haqqında məlumat vermiş, sonra yaradıcılığı barədə mülahizələrini yazmışdır. Köçərli L.Azərin “Atəşgədə”sindən qidalanmışdır. *Tarixilik prinsipini* əsas götürmüşdür. Əsərləri təhlil etmiş, ədəbi həyatın tarixi proseslərini izləmişdir...

Mir Cəlala görə, bu əsərdə təzkiyəçilik təsiri vardır. İlk ədəbiyyatşünaslıq təşəbbüsü, faktı kimi qiymətlidir. Alim yazmışdır: “Firidun bəy əsəri və yazıçını təklikdə, mücərrədlikdə öyrənmir. Onun dövrünü, mühitini, bunların bir amil olaraq buraxdığı təsiri, yazıçının başqa yazıçılarla əlaqəsini, mənsub olduğu ədəbi məktəbi, üslubu və sairəni də öyrənir və yazır. Bunlar isə kitabı “materiallıq”dan çıxararaq, maraqlı tarixi-tədqiqi bir əsərə çevirir” [6, s.215]...

Mir Cəlala görə, Firidun bəyin əsəri təsviri planda olmuşdur.

F.Köçərli “Molla Nəsrəddin” cəbhəsində durmuşdur...

Mirzə Fətəli Axundovun farsca yazan şagirdləri. Mir Cəlal hesab etmişdir ki, M.F.Axundzadənin realizmi N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyevin simasında böyük ədəbi məktəbə çevrilmiş, *ictimai intibah* da onlar üçün məramnamə olmuşdur. Müəllif M.F.Axundzadənin davamçıları kimi XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində şöhrət qazanmış ziyalılardan Hacı Əbdürrəhim Talıbov və Marağalı Zeynalabdinin adını çəkmişdir.

Azərbaycan romantizmi Mir Cəlala görə, Fransa və İngiltərədəki kimi güclü məktəb olmamışdır. O, bizdə realizmlə müvazi yaranmışdır. Azərbaycanda burjuaziya mürəkkəb və ziddiyyətli olmuşdur. H.Ə.Talibov, M.Zeynalabdin, Orucov qardaşları, H.Z.Tağıyev və başqalarının köməyi ilə ziyalılar maarif, mətbuat, cəmiyyəti-xeyriyyə tədbirlərində olmuş, intibaha kömək etmişlər. Burjuaziya mühitinə yaxın yazıçıların çoxu Azərbaycan romantikləri olmuşdur...

Mir Cəlal yazmışdır: “Azərbaycan romantiklərində ictimai-siyasi mövzularla yanaşı, təbiətin inikası, şeirdə mənzərələrin yaradılması xüsusiyyəti qüvvətli olmuşdur. Onlar cəmiyyət hadisələrində olduğu kimi, burada da məna, fikir və düşüncə axtarmışlar. Kainatın, təbiətin gözəlliklərinə böyük əhəmiyyət vermiş və onları fəlsəfi baxımdan mənalandırmaq istəmişlər” [6, s.233].

Müəllif milli romantizmin aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərmişdir:

–Azərbaycan romantiklərində də ümumən romantiklərdə olduğu kimi, təbiətə meyil, gələcəyə ümid, kollektivdən çox, fərdin qüdrətini tərənnüm, dil-üslub təntənəsi, müəyyən dərəcədə mücərrədlik, üsyankar xitab və suallardan həzz almaq xüsusiyyətləri. Bu ədiblər fransız, rus, hətta türk romantiklərinə çox oxşamaqları kimi, bir-birindən də fərqlidirlər. Bunların hərəsində romantizmin bu və ya digər cəhəti daha bariz görünməkdədir” [6, s.234]...

–Abbas Səhhətdə gözəllik, incəlik mövzuları, zərifliyə rəğbət; sənətdə hissiyyatın hakimliyinin tərənnümü; təbiət mənzərələri, şəhər və kənd lövhələri, əmək həyatının təsviri, fransız və rus simvolistlərindən təsirlənmə;

–A.Divanbəyoğluda kənd, təbiət, köçəri məişət və adətləri idealizə;

–Ə.Cənnətidə əxlaqi-nəsihət ruhlu mənzumələr, insan və onun əhvali-ruhiyyəsi, qəlb və onun mürəkkəb aləmi;

–M.Hadidə “mücərrəd fəlsəfəyə, ümumi təfəkkürə, ictimai mücadilələrin mənasını axtarmağa, insanları yalnız öz işləri, öz münasibətləri haqqında deyil, həm də ümumən varlıq haqqında düşünməyə çağırmaq, mövcud “sirlili” aləmin mübhəm suallarından xilas üçün çarə tapmaq həvəsi, insanın acizliyinə dözməmək arzusu”;

–M.Hadi, H.Cavid və A.Səhhət yaradıcılığında yeni meyillər, ictimai-siyasi şeir, vətəndaşlıq şeirinin XX əsr ədəbiyyatında cərəyan kimi qüvvətli inkişafı;

–Romantiklərin əsərlərində vətənpərvərlik, azadlıq, sənətdə həqiqi, canlı insan hissləri, mədəniyyət və ictimai inkişafın tərənnümü;

– Sabir, Mirzə Cəlil kimi keçmişə, köhnəliyə, cəhalətə düşmənliliyi; nifrət, qəzəb, hiss, həyəcan, xitab, müraciət, çağırış meyillərinin üstünlüyü.

Mir Cəlal *nəticə* olaraq yazmışdır: “Dil və üslub cəhətdən qəlizliyinə, çətinliyinə, ancaq yüksək ziyalı kütlələrinin zövqünə daha uyğun olmasına baxmayaraq, mütərəqqi romantiklərimizin bütün gözəl ənənələri Azərbaycan şeirinin inkişafına xidmət edən, onu yeni mərhələyə qaldıran bir təcrübə yolu olmuşdur”... [6, s.235]

Mir Cəlalin təsnif etdiyi yazıçılar qrupunun dördüncüsü *maarifçi-didaktik yazıçılardır*. Alim maarifçi-didaktik realistlərə Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq Talıbzadə, Sultanməcid Qənizadə, İbrahim bəy Musabəyov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Mirzə Məhəmməd Axundov, Şəfiqə xanım, Əliməhəmməd Mustafayev və Məhəmməd Qarayevi aid etmişdir.

Azərbaycan yazıçılarının bir hissəsi “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Həyat”, “İqbal”, “Səda” kimi mətbuat və nəşriyyat ətrafında toplaşmışdı, bir hissəsi səhnə, teatr sahəsində cəmlənmişdi (N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev), üçüncü qism isə məktəblə bağlı olmuşdur. Onlar maarif, təlim-tərbiyə mövzusunda yazır, uşaq ədəbiyyatı sahəsində çalışırdılar. Bunlar müəllim-yazıçılar idilər. Fəaliyyətləri məktəb və maarif işinə sərf edilmişdi... Bunlar tənqidi realistlərdən və romantiklərdən ayrılırdı. *Fərqləri*. Mir Cəlal yazmışdır: “Maarifçi realistlər nə keçmişin tənqidinə o qədər aludə, nə də gələcəyin xəyallarına o qədər məftun idilər. Onlar ən çox adi, həyatı məişət qayğılarını qələmə alırdılar, gələcəyi yaratmaq üçün hər kəsdən, hər şeydən əvvəl məktəbə müraciət edirdilər. Məktəbi nəinki mədəniyyət, intibah üçün, hətta ictimai quruluşu düzəltmək üçün də vasitə sayırdılar.

Məktəbin əhəmiyyətini həddindən artıq böyüdür və qurtuluş yolunu burada görürdülər”. Onların məqsədi, məfkurəsi, mövzuları bir olmuş, onlar “üsuli-cədid” məktəblərinin tərəfdarı olmuş, öz məfkurələrini məktəb vasitəsilə yaymışlar.

Süleyman Sani Axundov Mir Cəlala görə, mülkədar həyat və məişətini yaxşı bilmiş, tənqidi-realist dramaturqlara yaxın olmuşdur. “Dibdat bəy”, “Türk birliyi” məzhəkələrində bəylərin, mülkədarların” padşahlıq dumasına vəkil seçkiləri uğrunda hazırlıq sərgüzəştlərindən, deputatlıq iddialarından bəhs etmişdir.

Süleyman Sani Axundov yaradıcılığında realizm aparıcı olmuşdur. Məzhəkələr yazsa da, satira və yumoru əsas bilmişdir. Əsərlərində xalq ruhu, xalq həyatı diqqəti çəkmişdir (Piri baba, İmamverdi baba, Piri kişi). Sənətkarın səhnə və hadisələrə aid olan təsvir və təhkiyəsi əfsanə və əsatirləri də yada salır.

Fərdi üslubunun xüsusiyyətləri bunlar olmuşdur: əfsanə və əsatirlər “ədibin üslubunu, bədii təfəkkürünü də şərtləndirmişdir, tənqidi realist yazıçılara və romantiklərə heç də oxşamayan bədii vasitələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Əgər tənqidi realistlərdə həyat və məişət bütün təfərrüatı və bütün dolğunluğu ilə göstərilmişdirsə, romantiklərdə hər şey xəyala tabe olmuş, yüksəldilmişdirsə, Süleyman Sanidə bu həyat ictimai zəminindən ayrılmadan, əfsanəvi, əsatiri rəng almışdır. Ən adi və real hadisələrdə oxucu “sehrli” bir tərəf görmüş və ya axtarmışdır. Bəzən əhvalatın quruluşu və işlənməsində də bu xüsusiyyət nəzərə çarpmışdır. “Eşq və intiqam” pyesinin əsas münaqişələri bu istiqamətdədir” [6, s.329-330]...

Yazıçı, adətən, nəticəni hadisələrin özündən yox, surətin dilindən (qocaların) çıxarıb demişdir...

Mir Cəlal xüsusi fərqləndirmişdir: Süleyman Sani Axundov iki üslubdan heç birinə aid deyildir. Nə romantizmə, nə də tənqidi realizmə. Mir Cəlala görə, Abdulla Şaiq və Süleyman Sanidə realizmlə romantizmin səciyyəvi xüsusiyyətləri qovuşur. “Müəllimliyi, maarifçiliyi, uşaq psixologiyasını həmişə hesaba almaları, hər bir əsərdə tərbiyəvi, əxlaqi, didaktik prinsipləri üstün tutmaları bu yazıçıların üslubunu başqalarından ayırmışdır. Bunlar nə romantiklər kimi gələcək xəyallarına məftun, nə də tənqidi realistlər kimi keçmişin tənqidinə aludədirlər. Onlar nə romantiklər kimi tarixin parlaq səhifələrini, parlaq simalarını yazır, nə də tənqidi realistlər kimi ölməli, məhv olmalı adamları əsas bədii hədəf götürürdülər”.

Abdulla Şaiq Talıbzadə peşəkar müəllim, fəal maarifçi olmuşdur. Kiçik şeirlər, hekayələr, pyeslər yazmışdır...

Onun şeir və nəsrində təhkiyədən çox təsvir, soyləməkdən çox duyma, hərəkət və lirika vardır. Bu nə Səhhətdəki kədər lirikası, qəzəl şairlərindəki aşiqanə lirika, nə də Hadidəki siyasi lirikasıdır. Bunlar əxlaq və didaktika nümunələridir.

A.Şaiq ədib, müəllim, ictimai xadim kimi dərslər kitablarının müəllifidir, – deyə Mir Cəlal müəllim dəyərləndirmişdir.

İbrahim bəy Musabəyov maarifçi yazıçıdır. Pedaqoji, ədəbi və ictimai fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

Məhəmməd Qarayevin sadə hekayələri uşaq ədəbiyyatı nümunələridir (“Sərçə və ilan”, “Siçan və qurbağa”).

XX əsrin əvvəllərində həqiqi dramaturgiya və teatrda yanaşı, yüngül məzmunlu pyeslər, əyləncəli tamaşalar da meydana gəlmişdi. Mir Cəlal bunları *xirdə məişət dramaları* adlandırmışdır. Əyləncəpərəstlər gülməli, vaxt keçirməli pyeslər, səhnəciklər, operettalar, vodevillər yaratmışlar. Mir Cəlal: “Belə pyeslər öz qaydası ilə çoxalmağa, yayılmağa başlamışdı. Bunları yalnız orta səviyyəli və istedadlı yazıçılar (M.M.Axundov, R.Əfəndiyev) deyil, aktyorlar (M.Kazımovski, Mirzə Ağa Əliyev, Əhməd Qəmərli), hüquqşünaslar (Əlibəyov), mühərrirlər (Hacı İbrahim Qasımov, Qafur Rəşid, Haşım bəy Vəzirov), idarə məmurları (Cəfər Bünyadzadə), tacirlər və ümumiyyətlə, əli qələm tutan həvəskarların hamısı yazırdı” [6, s.355]...

Onlar ədəbi məktəblərə mənsub olmamışlar. Onların əsərlərində romantik və realist məziyyət yox idi. Bunlar *naturalizm*ə daha yaxın idilər. Bu nə nəzəri köklərə, əsaslara söykənən fransız naturalizmi, nə də xəyali lövhələri təsvir edən rus naturalizmi olmuşdur.

Müəllim, şair və araşdırıcı *Mirzə Məhəmməd Axundov (Hatif)* dramlar müəllifidir. Nizamiyə aid mənzumələri də vardır. Nizami haqqında kitab da yazmışdır. Şeirlərində elmə, maarifə çağırış, cəhalət və qəfləti tənqid etmişdir.

*Rəşid bəy Əfəndiyev*in *məzhəkələri* köhnə dünya, köhnə məişət, köhnə zehniyyət haqqındadır.

Mir Mahmud Kazımovski tənqid-təbliğ teatru üçün kiçikhəcmli əsərlər yazmış, respublikanın Əməkdar artisti olmuşdur.

Əhməd Qəmərli Məlikov xırda, gülməli, məişət mövzulu pyeslərin müəllifidir.

Ədəbi məktəblər haqqında ilk tədqiqat əsəri realizm və romantizm yaradıcılıq metodu və ədəbi üslubunun təşəkkülü və dinamikasını izləmək baxımından ilkin mənəbə olub elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir.

Mir Cəlal "*Cəlil Məmmədquluzadə realizmi haqqında*" (1966) adlı dərslərinin [7] "Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin müəyyənlişməsi və inkişafı haqqında" bölməsində Azərbaycan realizmini *bir stil, yaradıcılıq üslubu, cərəyan və həyat materialına münasibət* müstəvisində izləmişdir.

Müəllif "*Ədəbiyyatda romantizm (ədəbi-tənqidi qeydlər)*" kitabında [1]... romantizm ədəbi cərəyanının yaranma səbəbləri, onun sentimentalizm cərəyanından fərqləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri: mədəniyyəti inkar, təbiətə rəğbət, xalqa meyil, hissiyata hakimlik, sevgi səhnələri, şəfqət və mərhəmət həyatından razılıq, köhnəni (keçmiş) idealizə cəhətləri, fərdiyyət başqalığı, yəni türk, alman və fransız romantizminin şəkilləri, habelə, onların idealizm kimi mövcudluğundan bəhs etmişdir. Müəllif ilk dəfə *klassisizm, romantizm və realizmin* bilinməyən tərəfləri haqqında bilgiler vermişdir.

Mir Cəlal və Firidun Hüseynovun "*XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı*" (1982) [2]... adlı dərsləri 1900-1920-ci illəri əhatə etmiş, dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti və ədəbi hərəkatı xülasə olunmuş, fəsillər üzrə portret-oçerklər verilmişdir. Monoqrafiya 5 fəsildən ibarətdir.

"*Mətbuat*" adlı I fəsildə "Bolşevik mətbuatı", "İnqilabi-demokratik mətbuat", "Molla Nəsrəddin" jurnalı", "Molla Nəsrəddin" in mətbuata təsiri", "Uşaq mətbuatı" və "Burjua mətbuatı" məqalələri verilmişdir.

"*İnqilabi-demokratik ədəbiyyat*" adlı II fəsil "Cəlil Məmmədquluzadə", "Mirzə Ələkbər Sabir", "Nəriman Nərimanov", "Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev", "Əli Nəzmi", "Məmməd Səid Ordubadi", "Əliqulu Qəmküsar", Mirzə Əli Möcüz" və "Bayraməli Abbaszadə" adlı məqalələrdən ibarətdir.

"*Realist-maarifpərvər ədəbiyyat*" adlı III fəsildə "Süleyman Sani Axundov", "Üzeyir Hacıbəyov", "Abdulla Şaiq", "Sultanməcid Qənizadə", "Rəşid bəy Əfəndiyev", Yusif Vəzir Cəmənzəminli", "İbrahim bəy Musabəyov" və "Marağalı Zeynalabdin" adlı oçerklər özünə yer almışdır.

"*Romantik ədəbiyyat*" adlı IV fəsil "Məhəmməd Hadi", "Hüseyn Cavid", "Abbas Səhhət" və "Abdulla bəy Divanbəyov" adlı müəlliflərə aiddir.

"*Ədəbiyyatşünaslıq*" adlı V fəsil "*Firidun bəy Köçərli*" adlı məqalə ilə tamamlanmışdır.

Mir Cəlal və Pənah Xəlilovun "*Ədəbiyyatşünaslığın əsasları*" (1988) kitabı ali məktəblər üçün dərsləkdir [3]. Giriş, 4 fəsil və Əlavə ədəbiyyat hissələrindən ibarətdir. I, II və III fəsillərin müəllifi Mir Cəlal Paşayevdir.

"*Ədəbiyyat haqqında ümumi məlumat*" adlı I fəsildə "Surət varlığın bədii inkişafı", "Sənət və ədəbiyyatda tipiklik", "Bədii ədəbiyyatın varlığı idrak əhəmiyyəti", "Ədəbiyyatın partiyalılığı və xəlqiliyi", "Bədii ədəbiyyatın tərbiyyəvi əhəmiyyəti", "Klassik ədəbi irsə münasibət" və "Sənətkarın şəxsiyyəti və yaradıcılığı" mövzuları verilmişdir.

“*Ədəbi əsərlər haqqında*” adlı II fəsildə “Bədii əsərin məzmun və forma vəhdəti”, “Bədii əsərin kompozisiyası” və “Bədii əsərin dili” mövzuları özünə yer almışdır.

“*Ədəbi növlər və janrlar*” adlı III fəsildə “Lirik növ”, “Şeir vəzləri”, “Heca vəzni”, “Əruz vəzni”, “Sərbəst vəzn”, “Lirik növün janrları”, “Epik növ”, “Epik növün janrları”, “Dramatik növ”, “Dramatik növün janrları” və “Ədəbiyyatda gülüş. Satira və yumor” mövzularından bəhs edilmişdir.

“*Bədii üslub, ədəbi metod və cərəyan*” adlı IV fəsildə “Bədii üslub”, “Ədəbi metod (romantik və realist yaradıcılıq tipi)”, “Ədəbi cərəyanlar”, “Klassisizm”, “Sentimentalizm”, “Romantizm”, “Tənqidi realizm” və “Sosialist realizmi” adlı mövzuların şərh və izahı verilmişdir.

Mir Cəlal *ədəbi-tənqidi* fikir və ədəbi prosesin inkişafına təsir göstərmişdir. Onun ədəbi-tənqidimizə dair məqalələri, nəzəri fikir və mülahizələri həmişə aktualdır.

Müəllifin ilk ədəbi-tənqidi məqalələri XX əsrin əvvəllərinə (1927-1928-ci illər) aiddir. Sonralar alim ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi tənqid və prosesə aid elmi məqalələr yazmışdır. Bunlar ədəbiyyatımızın həm klassikləri və müasirləri, həm də rus ədəbi fikrinin nümayəndələri haqqındadır. Həmin məqalələrin çoxu “*Klassiklər və müasirlər*”(1973) kitabında çap olunmuşdur [4]...

Mir Cəlal Səməd Vurğun haqqında qiymətli araşdırmaların müəllifidir [5]. O, xüsusilə Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin bədii dilini təqdir etmişdir.

Ədəbiyyatşünas-alim ədəbi-tənqidi məqalələrində bədii nəsrədən, poeziyadan, dramaturgiyadan, habelə rus sənətkarları, tarixi və müasir ədəbi prosesdən yazmış, daha çox ümumiləşmələrlə fərdiləşmələrin sintezi olan tənqiddə üstünlük vermişdir...

Nəticə / Conclusion

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim və ictimai xadim Mir Cəlalin elmi-nəzəri tədqiqatları tarixən elm və tədrisimizə böyük fayda verdiyi kimi, bu gün də elmi-nəzəri, ədəbi-tənqidi və pedaqoji-metodik fikir qayəmizi inkişaf etdirməkdə, mənəvi-məfkurəvi şüur yaddaşımızı zənginləşdirməkdədir.

Ədəbiyyat / References

1. Ədəbiyyatda romantizm (ədəbi-tənqidi qeydlər). – Bakı, – 2022. – 144 s.
2. Mir Cəlal, Hüseynov, F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Maarif, – 1969. – 348 s.; II nəşri. – Bakı: Maarif, – 1974. – 391 s.; III nəşri. – Bakı: Maarif, – 1982. – 428 s.
3. Mir Cəlal, Xəlilov, P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. – Bakı, Maarif, – 1972. – 280 s.; II nəşri. – Bakı: Maarif, – 1988. – 279 s.
4. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. – Bakı: Azərnəşr, – 1973. – 296 s.
5. Mir Cəlal. “Xatirə dəftərindən”. “Səməd Vurğun xatirələrində”. – Bakı: Xan, – 2016. – s.119-120; “Böyük dost haqqında kiçik qeydlər”. S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri. – 1976, №5. – s.100; “Özünü yenidənqurma yollarında”. “Hücum”, – 1932, №6. – s.31-36; “Yaxşı bir əsər haqqında”, “Gənc işçi”, – 16 oktyabr 1938; “Xalq şairi”. “Xalq şairi Səməd Vurğun”. – Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşri, – 1956. – s.3-92; “Əsl sənətkar”. “Ədəbiyyat və incəsənət”, – 12 may 1956; “Böyük sənətkarın xatirəsi”. “Ədəbiyyat və incəsənət”, – 10 iyun 1956; “Yeni şeirin manifesti”. “Azərbaycan”, – 1961, №3. – s.168-182; “Poemalarda müasirlik”. “Ulduz”, – 1973, №9. – s.57.
6. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). – Bakı: Ziya-Nurlan NPM, – 2004. – 391 s.

7. Mir Cəlal. Cəlil Məmmədquluzadə realizmi haqqında. – Bakı: BDU nəşri, – 1966. – 70 s.
8. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. – Bakı: ADU nəşri, – 1958, – 276 s.; II nəşri, – Bakı: Maarif, – 1994. – 252 s.; III nəşri. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2007; IV nəşri. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2018. – 348 s.
9. Mir Cəlal. Füzulinin poetik xüsusiyyətləri. – Bakı: SSRİ EA Azərbaycan filialının nəşri, – 1940. – 96 s.
10. “Şərqi-Rus”// – 1903, 27 iyun, №37.

О текстовой эстетике научно-теоретических и литературно-критических взглядов Мир Джалала

Ализде Асгерли

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

Резюме. Мир Джалал Пашаев – один из ярких представителей азербайджанской литературной и общественной мысли XX века. Он педагог, писатель, литературовед-ученый, педагог и общественный деятель.

Мир Джалал преподавал в Бакинском государственном университете, писал литературно-теоретические статьи, монографии, учебники и учебные пособия, составлял учебные программы.

Выдающийся литературный критик первым изучил наследие Физули с использованием современной научной методологии. Своим произведением «Мастерство Физули» он основал школу поэтики в азербайджанском физиуведении.

На основе докторской диссертации Мир Джалал опубликовал монографию под названием «Литературные школы в Азербайджане (1905-1917 гг.)». В исследовании изучались выдающиеся представители и произведения критического реализма и романтизма.

Учебник учёного «О реализме Джалила Мамедгулузаде» посвящен определению и развитию реализма в азербайджанской литературе. В книге азербайджанский реализм рассматривается как метод, творческий стиль и литературное направление.

В книге «Романтизм в литературе (Литературно-критические заметки)» автор рассказал о причинах возникновения литературного течения романтизма, его отличиях от направления сентиментализма, также его характерных чертах. Автор впервые дал сведения о классицизме, романтизме и реализме.

Учебник Мир Джалала и Фиридуна Гусейнова «Азербайджанская литература XX века» обобщает общественно-политическую ситуацию и литературное движение того периода, а портреты-очерки даны по главам.

Книга Мир Джалала и Панаха Халилова «Основы литературоведения» (1988) является учебником для вузов. В книге авторы представили научно-теоретическую информацию о литературе, литературных произведениях, литературных видах и жанрах, художественном стиле, литературных методах и направлениях.

Актуальны также статьи Мир Джалала о нашей литературной критике, теоретических идеях и соображениях.

В связи с этим в статье основное внимание уделяется текстовой эстетике научно-теоретических и литературно-критических встреч литературоведа-ученого.

Ключевые слова: писатель, литературовед-ученый, педагог, общественный деятель, Мир Джалал